

Hans Jonas in vizija neregipročne etike

Jurij Dobravec, za noemis 2013-11-04

Razvoj etike, kot filozofije morale in podlage za usmerjanje človekovega delovanja v družbi, je Zahodni svet v zadnjih stoletjih razvijal predvsem na podlagi idealistični filozofskih misli, ki so človekovega duha strogo ločevale od človeka kot biološko živega bitja. Humanizem te filozofije je šel tako daleč, da je po uveljavljanju v praksi družbenega življenja uspel zakriti mnoge prvine človeka, ki so v osnovi zelo ali popolnoma sorodne z značilnostmi, ki jih prepoznavamo pri drugih živih bitjih, predvsem seveda pri vretenčarjih, sploh sesalcih. Pri tem so etiki prišla nasproti in jo krepila laična razmišljanja o svetu, ki so izhajala iz splošne helenistične in judokrščanske kulturne tradicije, vendar pogosto parcialno. V času fevdalizma so tako prevladovali poudarki na upravičenosti razlik med ljudmi glede na rod, v stoletjih intenzivne industrializacije so se poudarjali stavki, ki se nanašajo na upravičenost širokega izkoriščanja naravnih dobrin in človeka, v informacijski dobi si skušamo (spet parcialno) pomagati z dognanji nezahodnih civilizacij. Na nek način gre ves čas za izrabljanje idealizma, ki se je razvijal na področju filozofije, in idealizma, ki so ga ljudje spoznavali iz vsakdanje kulturno-življenjske prakse.

Os humanizma je vedno bil človek-tukaj-in-zdaj. Oba izraza imata v javnosti močan prizvok idealnosti. Torej *biti human* je iskana ali zelena vrlina. Živeti *tukaj in zdaj* pomeni biti prisoten, biti stvaren v prostoru in času. Te idealnosti so blizu ali kar enake načelom idealnega življenja, kakršnega učijo praktično vse sodobne vere in vse sodobne morale.

Idealnost obeh izrazov, humanizma in tukaj-in-zdaj je zaprta v paradigmo človeka kot duhovnega bitja, tisto paradigmo, ki se je, kolikor razbiramo, najbolj intenzivno razvila ravno zadnjih nekaj stoletij. Glavna značilnost te paradigme je v njenem "idealnem" bistvu. Namreč človeka usmerjata v recipročno etiko. Izhajata iz univerzalnega življenjskega in morda celo preživetvenega načela, ki korenini v vseh izvornih kulturah sedanjega zahodnega sveta in se glasi: *kar želiš, da drugi storijo tebi, stori ti njim*, ali v nikalnici: *kar ne želiš, da drugi storijo tebi, tega tudi ti njim ne delaj*. Nadaljuje se v univerzalni krščanski zapovedi ljubezni do bližnjega, ki je sicer sama na sebi in v okviru humanizma tukaj-in-zdaj in humanosti izvrstna po vsebini, namenu in samoreflektivnosti. V osnovi obe sorodni načeli ne negirata možnosti, da je mogoče odnose vzpostavljati tudi širše. Zdi se le, da smo jima v času razvoja zahodne družbe dali tako velik pomen, da smo ju izločili iz širšega konteksta, v katerem sta morda nastali. Njuno izvorno okolje pa smo kar zanemarili.

Hans Jonas je eden prvih sodobnih znanilcev misli, da recipročna etika ni edina etika, in da je torej razširitev paradigme v prostoru in času nujna ne le zaradi objektov etike, torej drugih živih bitij, človeka v prihodnosti in celovitosti sveta v njegovem teku, ampak tudi zaradi človeka tukaj-in-zdaj, predvsem njegove humanosti in dostojanstva. Lahko je namreč biti human, če od objekta svoje humanosti vsaj v načelu lahko pričakuješ povratno informacijo, vsaj hvaležnost, na primer. Vendar je humanost nekaj več, je notranja zadeva človeka, ki jo je človek zmožen misliti in udeležati ne glede na odziv zunanjega sveta. Možno je celo, da je tak ali podoben čut izvorno vgrajen v človeka kot biološko bitje in smo ga s humanizmom tipa tukaj-in-zdaj le nekako zakrili. Pri človeku bolj podobnih živalskih vrstah opažamo, pri drugih bitjih pa je slutiti, da je ta čut povezan z ohranjanjem in razvojem vrste kot take, torej celotne življenjske linije. Gre za tako imenovani vrstni altruizem, kjer se posameznik "žrtvuje" za namen ohranjanja vrste organizma, na molekularni ravni pa pojav popularno imenujemo sebični gen, kar pomeni, da genski zapis in z njim povezani mehanizmi omogočajo, da gen prednostno ohranja samega sebe in pri tem šele sekundarno upošteva nosilca gena, torej osebek.

Nesebična humanost, torej dobrota brez pričakovanja kakršnegakoli zadoščenja, se danes doumeva kot vrlina, ki jo zmorejo izjemno redki, če sploh, in to vedno v odnosu do drugega človeka. Vsekakor pa obstaja, če drugače ne, vsaj v omejenem obdobju ali v idealizirani misli, da je načelno mogoča. Ali to nesebično humanost lahko neposredno primerjamo z altruizmom pri vseh živih bitjih, ostaja zaenkrat odprto vprašanje. Vsekakor oba vedenjska vzorca kažeta, da je širša paradigma etike možna in za ohranjanje vrste celo nujna. Torej tudi za ohranjanje človeka kot vrste oziroma človeka kot celote telesnega, duševnega in duhovnega, če se izrazimo z delitvenimi besedami danes prevladujoče kartezijanske razplastitve človeka.

Hans Jonas je iz konkretnih življenjskih izkušenj preganjanega Juda, ob vzporednosti telesnega, intelektualnega in čustvenega sveta v sebi in v razvijajoči se industrijski družbi spoznaval, da humana etika, ki se časovno omejuje na neposredno bližnjega človeka in pri tem zanemarija življenje (kot telesnost, kot biološki, vključno psihološki proces) in prihodnost (kot zelo verjetno), ne more zadostovati. Hkrati je Jonas

na podlagi sinteze znanj in opažanj razvoja tehnike razprl človeštvu vprašanje odgovornosti, ki je bistveno širša od zgolj odgovornosti do svojega bližnjega. Sam pravi, da je moralna odgovornost sorazmerna moči dejavnika. Dokler je imel človek posameznik moč le nad sočlovekom, ostala narava pa mu je predstavljala nepremagljivo silo, je bila odgovornost manjša in je zadostovala humana etika. Danes pa spričo razvoja tehnologije in nenazadnje s tehnologijami, ki človeški vrsti in posamezniku samemu omogočajo neposredno prednost med živimi bitji (zdravje, daljše življenje, družbena varnost ...), in ki veljajo danes tudi za pomembne vrednote in pridobitve civilizacije, ostala narava na nekaterih področjih z vgrajenimi prilagoditvenimi mehanizmi ni več konkurenčna. Ker je od mnogih teh mehanizmov neposredno odvisna tudi človeška vrsta, Jonas vidi družbene procese, predvsem idejo neomejenega napredka, kot pot proti hudemu koncu. In če hočemo grozeči konec preprečiti, ali se mu navsezadnje vsaj izogniti, moramo nekaj storiti navznoter, v sebi. Jonas trdi, da je potreben premik, torej razširitev pojma in odgovornosti, kar pa je izključna stvar etike. Premik bi lahko že na področju odnosov znotraj človeške vrste nadgradili iz univerzalnega življenjskega načela: *Delaj tako, da bodo tudi drugi lahko delali*. Poudarek je na besedi *bodo*. Če vsebino razširimo na vsa živa bitja, pa bi se stavek lahko glasil: *Delaj tako, da posledice tvoje dela ne bodo onemogočale življenja in delovanja nobenih drugih bitij*. Spet je poudarek na besedi *bodo*. Ta etika pa prav v sedanjem svetu manjka.

Hans Jonas je v svojih razmišljanjih izhajal iz ontološke predpostavke, da človeštvo mora obstati. Iz tega dejstva sicer vsi izhajamo, ni pa nujno in kot tako sploh ni povezano z nobeno znano etiko. Zemlja kot taka je po dosedanjih ugotovitvah obstajala in se razvijala brez človeka več milijard let, iz česar sledi logičen in precej verjeten zaključek, da bi (bo) brez človeka obstajala tudi v prihodnje. Naš pogled na tem mestu vseeno nekako ne more iz obstoječe paradigme, da človeštvo mora obstati. To razmišljanje smo imenovali paradigma, kar pa verjetno ni, saj imajo enake "paradigme" tudi vsa živa bitja. V bistvu je ena od osnovnih značilnosti življenja kot takega prav samoohranjanje. Torej ne gre za novost, ki bi se pojavila šele s človekom, ampak za novost, ki se je pojavila z življenjem. In to je prednost, ki lahko reši celo človeštvo v njegovi zavoženosti.

Z etiko razširjene odgovornosti imamo težave predvsem zato, ker nas presega že na ravni človeka kot vrste. Čustva, ki so individualna, in ki jih pri drugih živih bitjih ne opažamo v tolikšni meri, so v močnem nasprotju z ohranjanjem življenjske linije človeštva. Jaz kot osebek posameznik imam samoohranitveni nagon po preživetju samega sebe, kljub zavedanju, da bom enkrat v vsakem primeru telesno preminil. In ta nagon se znotraj vsakega od nas bori z nagonom, ki ga po ugotovitvah biologov diktira genski zapis. Ta nagon pa daje prednost ohranjanju vrste oziroma življenja vrste kot take. Še več, ta genski zapis je očitno v dinamičnem ravnotežju z genskimi zapisi drugih bitij, kar pomeni, da se neka vrsta, na primer človeška, v ekološki niši ohranja vse dokler je uravnoteženje mogoče. Ko ni več mogoče, ga zamenja druga vrsta, pri čemer se lahko dinamično spreminja tudi ekološka niša sama. Ohranjanje življenja kot celote ima ob združenem genetskem in ekološkem pogledu očitno prednost celo pred ohranjanjem življenjske linije posamezne vrste.

Jonas je v svoji etiki v dotedanje razumske, tako imenovane objektivne pristope, skušal vcepiti čustva in čutenje, torej človeka kot telesno, čuteče bitje. V nasprotju s sodobnikom Albertom Schweitzerjem, ki je etično misel širil in konkretiziral na izhodu, pri dejanjih, lahko bi rekli pri motoriki, je Jonas etiko širil na strani vhoda, na strani sensorike. Duhovni dimenziji človeka, ki je črpala predvsem iz humane filozofije, je skušal pridejati mesénost. Etična misel in beseda je sicer po Jonasu zadostovala do neke mere, vendar so trendi razvoja človekovih dejavnosti taki, da se pojavlja strah pred koncem. Prav isti strah je Jonas pravzaprav kar predlagal kot metodo, s katero bi človeštvo prepričali, da je treba odgovornost razširiti. Ker je ustvarjanje strahu ali drugih čustev na umeten način lahko silno nevarno početje, je namerna uporaba čustev za vzpostavljanje etike lahko zelo nevarna in samouničevalna. V ostali naravi takih primerov ne poznamo in bi se verjetno tudi pri človeku ne obnesli. Večje možnost za razvoj ima zato Jonasova ideja o zmernem odpovedovanju, ki pa nosi na ravni posameznika izrazito nepriljubljeno konotacijo, na strani družbe pa predstavlja nevarnost diktature.

Hans Jonas ostane praznih rok ob spoznanju, da etike ni mogoče graditi samostojno, brez odnosa do predmetov etike. Išče sicer v smeri religij, vendar se zdi, da ne najde pravih odgovorov. Vrline, ki jih verstva učijo, so sicer prave, na primer skromnost, ponižnost, dobrot, sodelovanje, vendar se v praksi gibljejo v okviru humane paradigme. Transcendencija religij na nek način tudi preskoči dejanskost fizične širitve prostora in fizikalno verjetnega teka časa v prihodnost, in se obrača neposredno na onostranstvo, Boga ali druga božanstva. Pri tem odnosu seveda ne gre več za etiko, sploh pa ne za recipročno etiko. Iz pojavov, ki

smo jih poimenovali transcendentne, lahko le prejemamo dejstva, ne moremo pa z njimi (na primer s krščanskim Bogom ali stanjem nirvane) vzpostaviti moralnega odnosa. Če bi ga, to ne bi bila več transcendenca, ampak realnost, ne bi bila več vera. To dejstvo pa vseeno ne izključuje možnosti ali v zadnjem času nuje, da je treba vzpostaviti odnos najprej z realnostjo v prostoru, ki je sicer nekoliko oddaljena in manj poznana (ostala narava v okolici našega doma, tretje dežele, v času individualizma tudi kakšen bližnji sosed), nikakor pa ne nespoznavana, hkrati pa z zelo verjetno prihodnostjo, kjer pa lahko izrazito izpostavimo prihodnjega človeka. Dopustiti bi veljalo tudi možnost, da sedanja recipročnost obstaja, in nam ostala narava celo stalno odgovarja, mi pa si pri tem namerno omejujemo čutila. Morda je prav humanizem zadnjih stoletij tisti, ki nam zatiska oči in ušesa, oziroma tisti, ki je naravoslovje, vključno s spoznavanjem človeka tako desubjektiviziral, da človek celo samega sebe kot celote sploh ne spozna več in se dojema le še v svoji razdvojenosti, dualizmu. Morda je z ugašanjem nezavednega doumevanja naravnih odnosov znotraj samega sebe in s svojim bližnjim svetom ugašala tudi zmožnost poznavanja prihodnosti, torej prihodnjega človeka.

Tudi prihodnji človek bo človek. In če spoštujemo sami sebe, in če prisegamo na nujnost odgovornosti do svojega bližnjega (vsaj do določene, čeprav izbrane mere), ni nobenega razloga, da bi se v notranjosti mogli izogniti odgovornosti do časovno oddaljenega. Tisti človek nam sicer ne in ne bo odgovarjal, imamo pa drug odnos, ki nas nedvomno in nedvoumno povezuje. Tisti človek bomo namreč mi sami, in to ne le naš morda rahlo prilagojen genetski zapis, ampak predvsem isti čut, ali če hočete isti nagon, da se življenje ohranja. Ta čut sam na sebi je odnos, je komunikacija, je medsebojnost, ki ne pozna sprememb v času, ker je značilnost življenja samega. Zato za ta čut recipročnost tako rekoč ni potrebna.

Vse kaže, da je tako imenovana nerecipročna etika v bistvu recipročna na ravni človeštva, na ravni ohranitve človeka kot vrste in nenazadnje življenja kot takega. Zato odgovornost za vzdrževanje ravnovesja v naravi ni toliko pomembno zaradi ostale narave narave, ampak predvsem zaradi ohranitve človeka kot celote v zdajšnji in hkrati eni od prihodnjih razvojnih oblik. Biološka narava človeka je diktator, ki nas bo prisilila v misli, besede in dejanja, zaradi katerih se bo človeštvo ohranilo.

Hans Jonas

Rojen 10. maja 1903 v Mönchenglandbachu blizu Nemško – Nizozemske meje v današnji deželi Severno Porenje Vestfalija. Judovskega porekla. Umre 1993 v New Rochelle blizu New Yorka.

Študira filozofijo in teologijo. Vpliv Husserla in Heideggerja, s katerim prekine zaradi razlik v odnosu do nacizma.

Emigrira v tujino in se šele po II. sv.v. ustali v ZDA. Njegovo delo močno označujejo tri spoznanja, ki so povezane z vojno: neposredna soočenja prostovoljnega vojaka, materina smrt v plinski celici in grozota atomske bombe. Celotna njegova filozofija se giblje v senci izkušnje teh konkretnih dogodkov.

Kot filozof se ukvarja z razvojem zahodne civilizacije, in sicer poudarjeno z nasprotjem med hitrostjo tehnološkega razvoja in počasnostjo razvoja etike. Krivdo razkriva v dualizmu človeka kot telesa in duha, pri čemer se zadnja stoletja duh izrazito povišuje nad telesom. Kliče po preseganju notranje razdvojenosti človeka in človeštva, ki jo krivi za vojne grozote, in ki jo je človek sposoben preseči z odgovornim ravnanjem. Človek je po Jonasu dolžan ravnati odgovorno do sočloveka in vseh živih bitij, za kar pa potrebuje dobro osnovo v etiki. A etika ni le intelektualno razglabljanje, ampak vključuje človeka kot celoto, v enaki meri na primer čustva in čute. Brez dobre osnove in celovitosti človeški napredek ni mogoč, zgolj intelektualni in posledično tehnološki napredek pa iluzija, ki drvi slabemu koncu naproti. Kot visoko vrednost na Zemlji spozna življenje kot tako, ki presega posameznika ali rodove, in ki presega človeka. Išče v smeri nove zmernosti in vrlin, ki jih učijo različne religije, vendar ne najde zadovoljivega odgovora.

Temeljna dela, ki se nanašajo naravovarstveno in okoljsko etično misel: Princip odgovornosti – iskanje etike za tehnološko civilizacijo; Fenomen življenja – na poti k filozofski biologiji; Tehnika, medicina in etika; Organizem in svoboda. V slovenščino je prevedeno nekaj pogovorov z njim in nekateri krajši sestavki ali odlomki. Njegovo filozofijo, povezano z odnosom človeka do narave, sta pri nas poglobljeno obravnavala in nadgrajevala Roman Globokar in Borut Ošljaj. Večina njunih obsežnejših del je dostopno v nemščini.